

Marginalije k političnemu opredeljevanju arhitekta Maksa Fabianija

BRANKO MARUŠIČ

Povod za nedavne polemичne zapise, spletna sporočila in televizijske nastope glede političnega opredeljevanja arhitekta Maksa Fabianija je pred meseci dal komenski župan s predlogom, da se na uradnem naslovu komenske osnovne šole ime narodnega heroja Antona Šibelja Stjenke nadomesti z imenom Maksa Fabianija. S predlogom je povzročil nepotreben nemir, zlasti med partizanskimi borci in ljudmi, ki spoštujejo partizanski boj. Vznemiril je tudi nekdanjega partizana, politika in odvetnika dr. Jožeta Škerka, ki ni varčeval z dokazovanjem neprimernosti preimenovanja, zlasti zaradi Fabianijeve fašistične usmeritve. Najprej je dr. Škerk nanjo opozoril na novinarski konferenci sredi februarja 2015, nato pa s člankom v *Primorskem dnevniku*, ki je izšel tik pred njegovo smrtjo, konec letošnjega aprila. V svojem razmerju do Fabianija očitno ni znal sprejeti dejstva, da je bil ta kobdiljski rojak sin Kraševca svetovljanskih nazorov ter matere neslovenskega rodu, zato je njegovo nacionalno in politično opredeljevanje treba razumeti v luči njegove mešane identitete v času spreminjajočih se državnih meja.

Kot eden izmed odmevov na županov predlog je bil na spletu med drugim objavljen tudi dokument (življenjepisni popisni list), ki je potrjeval Fabianijevo članstvo v italijanski fašistični organizaciji od 15. maja 1921, torej pet mesecev preden je fašizem prevzel oblast v Italiji. Dokument tudi pove, da je Fabiani kot dvajsetletnik služil vojsko kot avstro-ogrski vojak v Bosni (1885) in si zato prislužil odlikovanje. Do nastanka omenjenega dokumenta je prejel tudi več italijanskih priznanj (npr. vitez italijanske krone), bil pa je tudi ministrski komisar za umetniške šole. Decembra 1935 je bil imenovan za župana (*podestà*) Štanjela, kjer je v istem času, če dokument prav razumemo, bil tudi caposquadra pri fašistični milici M. S. V. N. (*Milizia Volontaria per la Sicurezza Nazionale*).

Ne more torej biti dvoma, da je bil Fabiani član fašistične stranke. O njegovem članstvu govori tudi podatek v knjigi Almeriga Apollonia *Venezia Giulia e fascismo 1922–1935* (Gorica 2004, str. 164), ki pove, da je bil Fabiani v duhu korporativistično urejene Italije (na podlagi *Carte del Lavoro*, 21. 4. 1927) član stanovskega združenja *Albo architetti per La Venezia Giulia e il Friuli*.

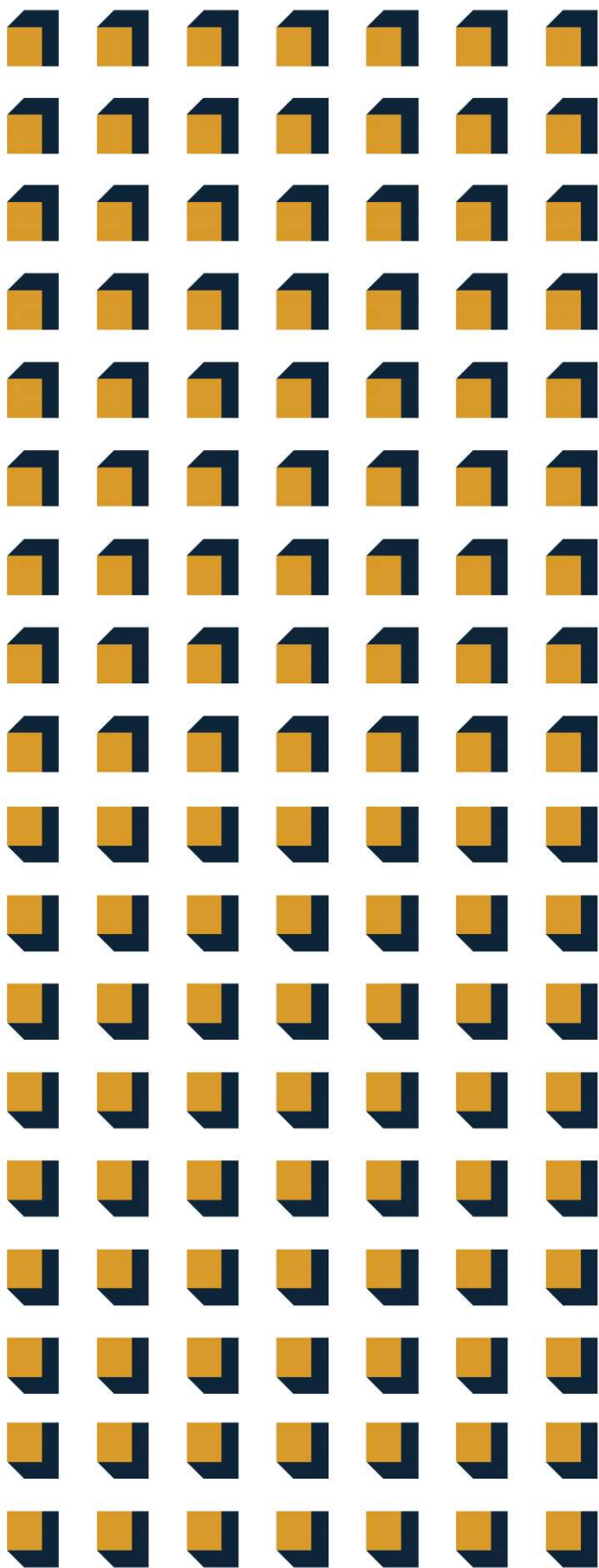
Med osmimi goriškimi arhitekti je bilo sedem članov fašistične stranke. Med njimi bil tudi Fabiani, *antemarcia* (član fašistične

stranke še pred pohodom na Rim), kot piše avtor omenjene knjige in pri tem citira arhivski dokument, da je bil »znameniti arhitekt, po mnenju onih z onkraj meje 'slava Slovencev', projektant Narodnega doma v Trstu«.

Projekt povojne obnove

Fabianijevo sodelovanje z italijanskimi oblastmi se je začelo v času vojaške zasedbe Julijske krajine in se nadaljevalo po uveljavitvi Rapske pogodbe (1920). Njegovo ustvarjanje je bilo namreč tesno povezano z nalogami, ki jih je prevzel na porušenem Goriškem še pred razpadom Avstro-Ogrske in so bile odvisne od sodelovanja z lokalnimi oblastmi. O tem na podlagi arhivskega gradiva podrobno piše tudi Marko Pozzetto (*Maks Fabiani – vizije prostora*, Kranj 1997). Fabiani se je v zadnjem letu vojne udeleževal obnovitvene akcije kot sodelavec državnih in deželnih organov. Februarja 1918 je bil za obnovo porušene pokrajine ustanovljen 31-članski Deželni sosvet za obnovo poknežene grofije Goriško-Gradiščanske, katerega član je bil tudi Fabiani. Viri kažejo, da je konec vojne dočakal v Gorici kot začasni vodja »obnovitvenega urada«. V tem kontekstu lahko razumemo tudi njegovo zadržanje ob spremembi oblasti.

Ko je še pred premirjem 1. novembra 1918 v imenu »Narodne vlade samostojne jugoslovanske države« goriški pokrajinski odsek ljubljanskega osrednjega Narodnega sveta prevzel upravo nad slovenskim delom dežele in nad deželno prestolnico Gorico, bi njegovi odborniki po navodilih iz Ljubljane morali »zavarovati javne blagajne pred ubegom iz dežele. Ker je bil sum, da bi merodajni možje pri obnovitvenem uradu v Gorici, Nemci bodisi po narodnosti ali samo mišljenju, znali uiti preko Trbiža« (*Goriška straža*, 4. 12. 1919). Naloga, da izpolnijo navodilo, je doletela Ivana Kačiča, vodjo goriške podružnice Ljubljanske kreditne banke, ter odvetnika v Gorici dr. Frana Gabrščka in dr. Dinka Puca. Začasni vodja obnovitvenega urada Maks Fabiani pa ukaza ni hotel izvršiti in je odvrnil, da bo blagajno izročil le, če ga bodo k temu prisilili. Fabiani torej očitno ni priznaval začasnih oblasti države SHS in je ohranjal lojalnost do države, ki je takrat formalno še vedno obstojala. Izročitev denarja v višini 290.000 kron je nato začasna slovenska oblast v Gorici dosegla z vojaško silo. Predstavljali so je tisti pripadniki avstro-ogrške vojske, ki so 2. novembra 1918 zaprisegli kot jugoslovanski vojaki. Dogodek bi šel v pozabo, če ne bi dr. Pietro

Fabianija je v fašizem poleg dokazovanja lojalnosti italijanstvu zagotovo pripeljala tudi eksistenčna želja po zagotovljeni ustvarjalnosti. Verjetno pa je v programu novega gibanja videl ideal, ki ga je kasneje, leta 1946, opisal z besedami: »Država bi torej morala biti polarizator celotnega narodovega življenja. Vsi bi v njej morali videti realizatorja svojih ambicij in garanta za blagostanje naroda.«

Pinausig v imenu italijanske »začasne vlade« (*Governo provvisorio*, italijanska vzporedna oblast v Gorici novembra 1918) podal kazenske ovadbe zoper dr. Gabrščka in Kačiča (na obravnavi pred goriško okrožno sodnijo 28. novembra 1919 sta bila oba oproščena). Fabiani je torej pri obnovitvenih nalogah, ki jih je prevzel v zadnjem letu avstro-ogrske oblasti, skušal nadaljevati tudi pod italijansko zasedbo. V njih je našel možnost, da uveljavi svoje zamisli, predvsem po zaslugi naročil posameznikov, pa tudi državnih in krajevnih oblastnih ustanov, ki so bili v realizaciji obnovitvenih načrtov tudi na polju arhitekture precej selektivni in so dajali prednost zvestim kadrom. Fabianiju tedaj ni bilo lahko in po sodbi njegovega biografa Marka Pozzetta se je leta 1918 zanj začel »križev pot«, ki je trajal celo desetletje. Razlogi zanj so tičali v spremembi državnih meja in političnih razmer, pa tudi arhitektovega prehoda iz dunajskega kozmopolitizma v goriško realnost, ki je sicer v nov državni okvir prenesla veliko avstrijske dediščine, zapuščine »včerajšnjega sveta«. Nova oblast je prav kmalu začela poizvedovati o Fabianijevem zadržanju do nekdanje Avstro-Ogrske in odnosu do Italije, pa tudi o njegovem narodnostnem občutju. V te poizvedbe je bil v začetku leta 1919 vpleten tudi Cesare Pettorelli Lalatta, ki je kot obveščevalni oficir italijanske vojske pod psevdonimom »kapitan Finzi« sodeloval z nekdanjim slovenskim častnikom avstro-ogrske armade Ljudevitom Pivkom pri poskusu preboja avstrijske obrambne črte pri Carsanu na južnem Tirolskem (1917). Informacije o Fabianiju iz tistega časa si niso enotne. Za Finzija, takrat že polkovnika, je Fabiani bil avstrijakant in protitalijansko usmerjen. Goriški pokrajinski komisar Luigi Pettarin je poročal, da je Fabiani po narodnosti Slovenec, a je v nasprotju s Finzijem dodajal, da ima očitne simpatije do Italije.

Fabiani fašist?

Fabianija je v fašizem poleg dokazovanja lojalnosti italijanstvu zagotovo pripeljala tudi eksistenčna želja po zagotovljeni ustvarjalnosti. Verjetno pa je v programu novega gibanja videl ideal, ki ga je kasneje, leta 1946, opisal z besedami: »Država bi torej morala

biti polarizator celotnega narodovega življenja. Vsi bi v njej morali videti realizatorja svojih ambicij in garanta za blagostanje naroda« (Maks Fabiani, *Akma – duša sveta*, Štanjel 1999, str. 141).

Fašizem se je na Goriškem pričel pojavljati ob koncu prve polovice leta 1919, najprej v obliki stanovskega združenja *Fascio d'operazione operaia*, ki je ob ustanovitvi štelo 100 podpornikov, med njimi tudi nekaj Slovencev. Med ustanovitelji je bil tudi slovit arhitekt Antonio Lasciac (Drago Sedmak, *Goriška med vojnama. Slovenci in fašizem na Goriškem 1920–1926*, Gorica 2009, str. 32), avtor številnih javnih stavb in zasebnih dvorcev v Egiptu, pri nas znan predvsem kot projektant in lastnik danes žal propadajoče »arabske vile« na Pristavi (Rafutu) pri Novi Gorici. Njegov primer si zasluži nekaj dodatnih vrstic pojasnila. Antonio Lasciac (1856–1946) je bil rojen v Gorici kot sin slovenskih staršev, a se je že v mladosti odločil za italijanstvo. Vključen je bil v iredentistično gibanje in v povojnem obdobju, kot rečeno, sodeloval v snovanju fašizma na Goriškem. Tu bi rad dodal, da je Lasciac svoj priimek vselej pisal v italijanski obliki, enako kot njegov brat Alois, avtor v nemščini napisanih spominov na svojo uradniško pot v Avstro-Ogrski (Trst, 1939). Zato ni prav, da njegovo ime pišemo v izvorni slovenski obliki, Laščak, saj gre za človeka, ki se je zavestno odločil za pripadnost italijanstvu. Biti moramo korektni in dosledni, saj bi sicer po isti logiki morali tudi priimke številnih pomembnih Italijanov z obmejnega območja pisati po naše: Cecovini kot Čehovin, Cergoly kot Cergolj, Marusig kot Marušič, Slataper kot Zlatoper itd. Kot rečeno, pa je bil Fabianijev primer zapletenejši, saj je za razliko od Lasciaca do samega konca vojne ostal zvest Avstriji, še po prvi svetovni vojni pa so ga mnogi opazovalci prištevali k Slovencem. Je tudi zato hotel svoje italijanstvo dokazati s sodelovanjem v fašističnem gibanju? Viri so tu skopi.

Goriški borbeni fašij (*Fascio Goriziano di combattimento*) je bil ustanovljen 7. novembra 1920. Nekaj mesecev kasneje se je fašizem iz Gorice pričel širiti tudi na slovensko podeželje, najprej med tam živečimi Italijani, nato pa je našel pristaše tudi med Slovenci, ki so 22. decembra 1922 ustanovili fašistično Slovensko vladno stranko. Maksa Fabianija literatura o fašističnem obdobju na Goriškem ne omenja niti pri nastajanju fašizma v Gorici niti pri delovanju slovenske vladne stranke. Pri tem je treba poudariti, da so se na Goriškem v fašizem zelo zgodaj vključevali mnogi vidni italijanski intelektualci, kot Attilio Venezia, Carlo Luigi Bozzi ali Biagio Marin. Med njimi je bil tudi arhitekt Silvano Barich/Baric/Baresi, rojak iz Podgrada pri Ilirski Bistrici, ki je postal eden vidnejših predstavnikov goriškega fašizma. Barich je verjetno najbolj znan kot projektant bazilike na Sveti Gori nad Gorico, ki je bila povsem porušena med vojno. Morda je na ta projekt računal tudi Fabiani, saj se je obnove svetogorskega kompleksa lotil že leta 1919 s projektiranjem manjše cerkve in stavbe za začasni samostan. Prenova osrednjega kompleksa je bila nazadnje dodeljena Barichu, Fabiani pa se je na svetogorski kompleks vrnil med letoma 1937–1938, ko je zasnoval pozidani kamniti stolp na vzhodnem grebenu Svete gore (Vrh Sv. Frančiška) v spomin na padle v prvi svetovni vojni;

spomenik je bil porušen leta 1949 in danes na njegovem mestu stoji kip, posvečen Svetemu Frančišku.

Tudi glede njegovega štanjelskega obdobja nam viri Fabianija kažejo bolj kot sopotnika fašizma kot pa njegovega pobudnika. V monografiji Luciana Patate *Il Duce ha sempre ragione. Il fascismo nella Provincia di Gorizia e nella Bassa friulana* (2009) je npr. objavljen pregled delovanja fašistične organizacije v Štanjelu med letoma 1926–1943. Fabiani se omenja le kot projektant hiše fašizma (*Casa del fascio*). Slavnostno je bila odprta 7. septembra 1941 z govorom krajevnega sekretarja fascia Giuseppeja Toccafondija, ki pri domačinih ni zapustil dobrega spomina (Jožef Abram, *Kobjeglava in Tupelče skozi čas*, Kobjeglava 2014, str. 31). Povsem drugačen, spoštljiv spomin pa je pri kraških domačinih ohranil kobdiljski rojak Fabiani (*Primorske novice*, 20. in 27. 2. 2015). Ljudski spomin nam kaže podobo previdnega posrednika med prebivalci in oblastmi.

Za uravnovešeno tehtanje razlogov za Fabianijeve odločitve

Leta 1946 je Fabiani izdal knjigo *Acma. L'anima del mondo*, zbor misli o njegovem doživljanju sveta. Delo je doživelo tudi slovenski prevod pod naslovom *Akma – duša sveta* (Štanjel 1999). Morda bi razloge za njegove politične odločitve med vrsticami našli v navedeni knjigi: »Prva naloga državne ureditve je ohranitev svoje posebnosti in celovitosti z namenom, da bi zagotovila nemoten razvoj naroda, ki je sestavljen iz velike množice posameznikov z zelo različnimi težnjami ... Država sama je podrejena vsem tem zakonom: in je včasih prisiljena napeti vse svoje sile, da se ohrani. Oborožene sile so le vidni del obrambnih sredstev.« Francoski zgodovinar Pierre Milza je v svoji knjigi *Zgodovina Italije* (Ljubljana 2012, str. 741) v poglavju o kulturnem totalitarizmu fašističnega časa zapisal: »Področje, na katerem je prišel duh režima najbolj do izraza, je bila arhitektura.« Fabiani je to značilnost zaznal, kako pa je to spoznanje uresničeval na svojem ustvarjalnem polju, pa presega sposobnost tega paberkovanja po njegovem življenjepisu. Dasiravno je tržaški slovenski arhitekt in svetovljan Vladimir Vremec v spoštljivem odgovoru na prispevke dr. Škerka k Fabianijevem življenjepisu želel spodbuditi, da bi nekdo, ki se ukvarja sistematično s Fabianijem, »znal (...) preveriti in oceniti vse dosegljive vire o njem« (*Primorski dnevnik*, 4. 8. 2015), se je kar sam dokaj uspešno lotil srža očitkov, uperjenih zoper Fabianija kot javnega delavca v burnih dogodkih na slovenskem zahodnem prostoru v dvajsetem stoletju. Vremec tako med drugim sodi, da je bil Fabiani predvsem *homo faber*, graditelj za današnje in še bolj za prihodnje rodove, izumitelj in vizionar. Pri tem je pokazal tudi nekaj prilagodljivosti, a nikdar ne v taki meri, da bi postal fanatičen zagovornik politične opredelitve, kakor se mu to skuša podtakniti.

Podrobnejše raziskave bodo zagotovo še rodile sadove, a po vsej verjetnosti ne bomo bogatejši za kaj več od tega, kar že danes vemo o Fabianiju in njegovi ustvarjalnosti. Osnovna šola v Komnu pa naj le ohrani ime narodnega heroja. \ \